

Наталія ЧЕРКАСЬКА (Київ)

З ІСТОРІЇ ЧУДНІВСЬКОГО АРХІВУ ЖЕВУСЬКИХ

На Правобережній Україні у XVIII ст. через розгалуженість маєтків литовсько-руських князівських та польських магнатських роди створили мережі приватновласницьких архівів. Особливістю функціонування магнатського господарства були латифундії. Формою їх організації були т. зв. ключі. Ключі об'єднували в єдиний господарчий організм кілька десятків маєтків, часто розташованих на близькій відстані і керованих єдиним власником та офіціалістом (комісаром або губернатором). При адміністраціях ключів створювались маєткові архіви, що мали локальне значення. Акти складали по фасцикулах (паках, теках і книгах) за назвами маєтків. У XVIII ст. відбувалося перетворення магнатських латифундій на капіталістичні підприємства, що позначилось на змісті цих архівів. Між головними та локальними архівами роду (родини) існував обмін документами, тому документи особистої канцелярії власника, яка займалась його маєтками, потрапляли до адміністрації ключів. Разом з тим маєткові архіви містили й родинні документи господарів.

Натомість у архівах середньої шляхти (через нескладну систему управління маєтками і відсутність потреби широкого контролю) господарських актів, як правило, бракувало, а переважали матеріали майнового характеру¹.

На підставі виявлених архівних джерел розглянемо зміст і склад, особливості функціонування у XVIII ст. магнатського маєткового архіву в Чуднові у Київському воєводстві (у XIX ст. – у Житомирському повіті Волинської губернії, з 2012 р. – місто, райцентр Житомирської області), встановимо генеалогічні та майнові зв'язки господарів маєтку, простежимо історичну долю архіву у XIX–XX ст. Запропонована нижче періодизація історії маєтку та архіву є умовною, оскільки села, містечка Чуднівської волості (ключа, графства, тут: володіння магната, не підкріплене графським титулом) упродовж XVI–XVIII ст. переходили з рук у руки, й це також відбилося в документах архіву Жевуських.

З об'єктивних причин у колишніх радянських державних архівних установах під час впорядкування особових, родових і родинних фондів великих землевласників було порушено основний принцип архівістики – засада походження документів. Акти магнатських маєткових архівів, як, зрештою, й

¹ *Stebelska H.* Typy akt majątkowych epoki feudalnej w archiwach podworskich // *Archeion.* – 1956. – Т. 26. – S. 154.

родових, були розпорошені по різних архівних установах і фондах. Така доля спіткала й архів Жевуських у Чуднові. Вцілілі документи у 1920-х рр. опинились у тодішньому відділі рукописів Всенародної бібліотеки України (тепер – Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського НАН України), де утворили “Колекцію польських документів на права власності”. Звіти 1979 р. у стані листового розсипу були передані до тодішнього Центрального державного історичного архіву УРСР у Києві (тепер – Центральний державний історичний архів України, м. Київ; далі – ЦДІАК України). (Деякі документи у сучасних архівних справах ЦДІАК України мають обкладинки ВБУ). Документи в архіві були описані у 1980–1985 рр. і згідно з актами архіву додані до існуючих вже фондів. У фонді Любомирських (ф. 236) вони утворили другий опис, у фонді Жевуських (ф. 259) з них сформовано справи 112–141. Документи з бібліотеки також утворили особовий фонд великого коронного підскарб'я Адама Понінського (ф. 2230) у ЦДІАК України. У родовому фонді Замойських (ф. 256) зберігаються документи, що стосуються судових суперечок А. Понінського періоду господарювання в Чуднові тощо.

У ЦДІАК України представлено документи з Чуднівського архіву пердусім XVIII ст. Документів XIX ст. Жевуських, останніх з поляків – власників маєтку, у родовому фонді (ф. 259) вціліло обмаль; найпізніші з них 1861–1862 рр. На нашу думку, документи у родовому фонді походять щонайменше з чотирьох архівів Жевуських – у Старокостянтиніві (або Старий Костянтинів у Волинському воєводстві), Погребищі (у Брацлавському воєводстві), Верхівні та Чуднові (обидва – у Київському воєводстві). Принаймні простежуються документи представників кількох ліній Жевуських з XVII до початку XX ст.

Історія формування та функціонування маєткових архівів як комплексу джерел мало вивчається українськими істориками². Проте документи з них активно використовуються та впроваджуються вченими до наукового вжитку³. Маєткові комплекси у Подільському та Волинському воєводствах Міхала-

² Ibidem. – S. 152–171; *Zielińska T.* Archiwalia prywatne: (Poięcie, zakres gromadzenia, metody opracowywania) // *Archeion*. – 1971. – Т. 56. – S. 71–78; *Kus J.* Akta podworskie w archiwum i praktyce badawczej // *Archeion*. – 1980. – Т. 70/71. – S. 65–84; [*Tomczak A.*] *Archiwa wielkiej własności feudalnej* // *Robotka H., Ryszewski B., Tomczak A.* Archiwistyka. – Warszawa, 1989. – S. 238–251; *Баранович А. И.* К изучению магнатских архивов Украины // Пробл. источниковедения. – М., 1956. – Вып. 5. – С. 146–158.

³ *Баранович О. И.* Нариси магнатського господарства на Півдні Волині в 18 ст. // *Студії з історії України*. – К., 1926. – Т. 1. – С. 1–90; К., 1930. – Т. 3. – С. 61–116; *його ж.* Панське господарство в ключі Володарським за часів Коліївщини // *Ювіл. зб. на пошану академіка М. Грушевського*. – К., 1928. – Т. 1. – С. 274–279; *його ж.* Панське місто за часів Польської держави: Старий Костянтинів. – К., 1928. – 63 с.; *його ж.* Магнатское хозяйство на Юге Волини в XVIII в. – М., 1955. – 182 с.; карта; *Маркина В. А.* Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины XVIII в. (социально-экономическое развитие). – К., 1961. – 336 с.; *Serczyk W. A.* Gospodarstwo magnackie w województwie podolskim w drugiej połowie XVIII wieku. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1965. – 168 s.; *Administracja i życie codzienne w dobrach Radziwiłłów XVI–XVIII wieku* / Red. U. Augustyniak. – Warszawa, 2009. – 288 s. – (Seria: “Fasciculi Historici Novi”. – Т. 9) тощо.

Юзефа Жевуського (1704–1770) з лінії на Роздолі, на підставі львівської збірки Жевуських у складі родового фонду Лянцкоронських (ф. 181, оп. 2) у Центральному державному історичному архіві України у Львові, досліджує Ю. Овсінський⁴.

Власники Чуднова у ХІХ ст. (до 1870-х років) належали до роду Жевуських герба “Кшивда”⁵. Представники розгалуженої загородової (застінкової) шляхти на Підляшші у ХVІ ст. взяли прізвище за назвою садиби Жевуські (відомі також з прізвиськом Бейдо, за маєтком Бейди у Бельській землі Підляського воєводства). З тих Жевуських першим дослужився до уряду державного значення Міхал-Флоріан († 1687), надвірний коронний підскарбій. Лише одна лінія цього підляського шляхетського роду досягла магнатського стану у ХVІІІ ст. Родовою садибою у Львівській землі Руського воєводства, назва якої дала ім’я першій магнатській лінії роду, був Розділ (тепер – селище міського типу у Миколаївському районі Львівської області). У іншій резиденції Жевуських у Львівській землі – Підгірцях (тепер – у Бродівському районі Львівської області), придбаних у Собеських, у ХVІІІ–ХІХ ст. розміщувався гетьманський архів⁶. Адже господарями замку стала родина великого коронного гетьмана Станіслава-Матеуша Жевуського (1662–1728), засновника гетьманської лінії роду (або лінії на Підгірцях). Велику коронну булаву одержав і його син Вацлав (1706–1779). Проте він відмовився від неї на користь Франциска-Ксаверія Браницького (1773), аби зберегти уряд польного коронного гетьмана для старшого сина, Северина Жевуського (1743–1811). З першим поділом Речі Посполитої Підгірці опинилися в імперії Габсбургів. Через полонення їхнього господаря Вацлава Жевуського маєток неодноразово виставляли на ліцитацію (публічні торги), де його викупив Северин Жевуський (1787). Його бездітний онук Леон Жевуський (1808–1869) продав 1864 р. Владиславу Сангушкові Підгірці разом з колекціями, за

⁴ Овсінський Ю. Книги розпоряджень Міхала Жевуського адміністрації маєтків у Подільському і Волинському воєводствах (30–70-ті роки ХVІІІ століття) // Записки НТШ. – Т. 240: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. – Львів, 2000. – С. 53–71; *його ж.* Фільваркова адміністрація подільсько-волинських маєтків Міхала Жевуського в 40–70-х роках ХVІІІ ст. // Вісник Львів. ун-ту. – Львів, 2002. – Вип. 37. – Ч. 1. – С. 198–212; *його ж.* Зернове господарство фільварків Подільського воєводства речі Посполитої у 40–70-х роках ХVІІІ ст.: (За матеріалами маєтків Міхала Жевуського) // Записки НТШ. – Т. 251: Праці Іст.-філософ. секції. – Львів, 2005. – С. 49–85; *його ж.* Маєтковий комплекс Жевуських у Подільському воєводстві Речі Посполитої в ХVІІІ столітті // Вісник Львів. ун-ту. – Львів, 2009. – Вип. 44. – С. 59–72 тощо.

⁵ Dworzaczek W. Genealogia. – Warszawa, 1959. – Т. 2. – Tabl. 157; Polski Słownik Biograficzny. – 1992. – Т. XXXIV/1. – З. 140. – С. 91–168; Zielińska T. Poczet polskich rodów arystokratycznych. – Warszawa, 1997. – С. 349–362 etc.

⁶ Syta K. Sumariusze Rzewuskich z Podhorzec z ХVІІІ і ХІХ w. w zasobie Archiwum Państwowego w Krakowie // Archiwista Polski. – Warszawa, 2003. – № 4. – С. 15–30; *idem.* Archiwa magnackie od ХVІ до ХVІІІ w. – możliwości i kierunki badawcze // Władza i prestiż. Magnateria Rzeczypospolitej w ХVІ–ХVІІІ w. / Pod red. I. Urwanowicza. – Białystok, 2003. – С. 679–691; *idem.* Archiwa hetmanów koronnych: Pojęcie, charakter i typologia dokumentacji // Archiwa – Kancelarie – Zbiory. – 2011. – № 2 (4). – С. 63–105; *idem.* Materiały do przewodnika po archiwaliach hetmanów koronnych w zasobach archiwalnych i zbiorach bibliotecznych // Ibidem. – 2012. – № 3 (5). – С. 109–182.

умови їх зберігання. Родинний і гетьманський архіви з Підгірців Л. Жевуський впорядкував і передав Адамові Потоцькому з Кшешовиць (причому відкрив доступ до архіву Северина-Матеуша Жевуського співтворцю краківської історичної школи Валеріанові Калінці) і Титусу Дзялинському, відомому колекціонерові⁷.

Молодший син гетьмана Вацлава Жевуського Станіслав-Фердинанд Жевуський (1737–1786) побрався (1758)⁸ з Катажиною-Кароліною з Радзивілів, дочкою Міхала Радзивіла (“Рибенько”) з Несвіжа та Урсули-Францишки з Вишневецьких. Як посаг за дружиною він отримав маєток Погребище у Брацлавському воєводстві (у XIX ст. – у Бердичівському повіті Київської губернії, тепер – райцентр у Вінницькій області). Маєток залишався у власності Жевуських до 1917 р. і дав назву відгалуженню лінії на Підгірцях (або гетьманської лінії). До гілки на Погребищі належали господарі Чуднова у XIX ст. – родина вітебського каштеляна, російського сенатора Адама-Вавринця (1760–1825) та його старшого сина Генріка (1791–1866), письменника та публіциста.

Чуднівський маєток і його власники. Історія Чуднівського маєтку у XVI–XVIII ст. переплелася з долею представників знаних князівських родів Великого князівства Литовського (Острозьких, Заславських, Сангушків) і магнатів Речі Посполитої (Любомирських, Адама Понінського, Потоцьких).

Чуднівську волость як великокнязівське пожалування-вислугу “на вічність” отримав князь Костянтин Іванович Острозький (бл. 1460–1530), перший гетьман Великого князівства Литовського, від Сигізмунда I (1507)⁹. Його старший син Ілля заповів її разом з іншими успадкованими маєтностями дружині Беаті Костелецькій і доньці Галшці. Боротьба за повернення спадку Острозьким через заміжжя княжни точилася понад 40 років. Лише зі смертю Галшки (1582) всі її маєтки повернулися до Острозьких. Її опікуном, при дворі якого вона жила у Дубні з 1574 р., був молодший брат батька, маршалок Волинської землі, київський воєвода Василь-Костянтин (бл. 1526–1608). Його спадок обчислюється в 10 млн золотих¹⁰. Згідно з поділом маєтків між князівськими синами, Янушем і Олександром (1603), Чуднівську волость успадкував майбутній перший острозький ординат (1609), краківський каштелян Януш Острозький (бл. 1554–1620).

Оскільки Чуднівська волость увійшла до складу Острозької ординації (майорату), то перший етап (XVI – 1753 р.) функціонування маєтку та архіву пов’язаний зі власниками Острозької ординації (загалом 24 міста й 593 села) і їхніми предками.

⁷ *Kieniewicz S. Leons (Leon) Rzewuski // Polski Słownik Biograficzny. – 1992. – Т. XXXIV/1. – З. 140. – С. 129; Kamolowa D. Zbiory rękopisów w bibliotekach i muzeach w Polsce. – Warszawa, 2003. – Т. 1. – С. 86.*

⁸ *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Warszawa, 1887. – Т. 8. – С. 527.*

⁹ *Акты Западной России. – СПб., 1848. – Т. 2: 1506–1544. – Док. № 29 (1). – С. 30–31.*

¹⁰ *Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст.: (Волинь і Центральна Україна). – 2-ге вид., перегл. і виправл. – К., 2008. – С. 94, 96, 97.*

Відповідно до заповіту Януша Острозького Чуднівську волость як складову Острозької ординації одержав його онук, коронний конюший, сандомирський, краківський воєвода, другий острозький ординат (1621) Владислав-Домінік Заславський (1616–1656). Із згасанням роду Заславських у чоловічій лінії (1682) єдиною спадкоємицею Заславських і Острозьких стала Теофіла-Людвіка Заславська († 1709)¹¹, удова князя Дмитра Вишневецького. Її другий шлюб (1683) з Юзефом-Каролем Любомирським (1638–1702), коронним конюшим (1683), великим коронним маршалком (1702), спричинився до перетворення гілки Любомирських з лінії на Вішнічі на найзаможніших землевласників Речі Посполитої. Проте їхній онук, острозький ординат Януш-Александр Сангушко († 1775) з ковельської лінії не зміг утримати дідичні маєтки і змушений був, усупереч статуту ординації, 1753 р. відмовитися від права власності на Острозьку ординацію на користь кредиторів – Любомирських, Чорторийських, Понятовських та ін.

З ліквідацією Острозької ординації розпочався другий етап функціонування Чуднівського маєтку. Адже за Кольбушовською угодою 1753 р. Чуднівська волость (понад 90 населених пунктів¹²) опинилася знову в руках Любомирських, а саме, родини Єжи-Ігнація Любомирського (1687–1753) з жешувської лінії. Зі смертю його спадкоємця, старшого сина від першого шлюбу, богуславського старости Ієроніма-Теодора Любомирського († 1761), через малолітство його зведених братів-спадкоємців, а також віддаленість Чуднова від Варшави, резиденції матері та опікунки малолітніх, Іоанна Любомирська з дому баронів фон Штейнів 24.02.1762 р. оголосила про тимчасову передачу прав на ведення господарчих і майнових справ у Чуднівському графстві люблінському воєводі Антонію Любомирському (1718–1782) з ланьцутської лінії роду, який мав маєтки поблизу Чуднова¹³. На графство претендував також коронний підстолій (1739–1764)¹⁴ Станіслав Любомирський († 1793) з пшеворської лінії, який прагнув заручитися підтримкою великого литовського маршалка Януша-Александра Сангушка (1712–1775), останнього острозького ордината. Про це свідчать листи Іоанни Любомирської до обох магнатів з приводу смерті пасерба та прав її малолітніх синів на Чуднівське графство. Листи були передані адресатам її зятем Адамом Понінським (1732–1798), одруженим з Юзефою Любомирською. У листі Іоанна погрожувала Станіславу Любомирському судовою тяжбою¹⁵.

Пізніше, внаслідок сімейної угоди спадкоємців, синів Єжи-Ігнація Любомирського у другому шлюбі – Франциска та Єжи, їхньої матері Іоанни з дому баронів фон Штейнів – з А. Понінським, чоловіком їхньої сестри,

¹¹ Там само. – С. 310, схема I (1a).

¹² Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Warszawa, 1880. – Т. 1. – С. 714.

¹³ Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАК України). – Ф. 236. – Оп. 2. – Спр. 110. – Арк. 3–3 зв.

¹⁴ Urzędnicy centralni i nadworni Polski XIV–XVIII wieku: Spisy. – Kórnik, 1992. – № 843.

¹⁵ ЦДІАК України. – Ф. 236. – Оп. 2. – Спр. 110. – Арк. 4–5 зв.

брати Любомирські за 800 тис. польських злотих відмовилися від будь-яких претензій на Чуднівське графство на користь А. Понінського (1776)¹⁶.

Чуднів двічі відвідував Станіслав-Август Понятовський. Уперше це сталося 1781 р., коли він повертався із Кам'яця; вдруге 1787 р., вже за Протасія Потоцького (господаря маєтку з 1782 р.), під час подорожі до Канева, де зустрічався з Катериною II.

Київський воєвода (1790) та банкір Протасій Потоцький (1760–1801) був пов'язаний з родиною Понінських-Любомирських завдяки шлюбу зі племінницею дружини А. Понінського та пасербицею брата останнього, Каліста, Маріанною Любомирською. Вцілілі документи П. Потоцького стосовно Чуднівського графства¹⁷ відбивають його майновий стан: фінансову залежність через банкову кризу 1793 р. та борги, що тяжіли на маєтках¹⁸.

Чуднівський ключ збанкрутілого київського воєводи придбав Адам-Вавринець Жевуський (1760–1825), вітебський каштелян, автор публіцистичних праць, промовець. Через заборгованості маєткам загрозувала ліcitaція, проте А.-В. Жевуському вдалося дійти згоди з кредиторами. У 1798–1800 рр. Чуднів, залишаючись приватним містом, був повітовим центром новоствореної Волинської губернії.

У 1820-х роках, успадкувавши маєток, Генрік Жевуський побудував новий палац, де при вході розташовувалась бібліотека. Зовнішній вигляд палацу можна уявити за малюнком Наполеона Орди. Його внутрішнє оздоблення побіжно описав літератор, мандрівник, етнограф Едвард Хлопицький у часописі “Kłosy”¹⁹. Щоправда, Н. Орда відвідав Чуднів 1874 р., через 8 років після смерті письменника, автора твору “Pamiętki Pana Seweryna Soplicy, cześnika parnawskiego” (1839, багато перевидань). Його спадкоємці вже покинули маєток. Незважаючи на занедбаність маєтку, покої одноповерхового палацу не були позбавлені елегантності. На час візиту Е. Хлопицького кабінет письменника перетворили на комору. Єдиною згадкою про минуле була мальовнича алегорія “Провидіння” на стелі. За свідченнями мандрівника, могила Г. Жевуського на місцевому цвинтарі не мала навіть пам'ятного знака.

Ліквідація польської державності призвела до переходу Правобережної України під панування Російської імперії. У XIX ст. родини, що належали до вищого шляхетського прошарку в Речі Посполитій, існували за нових політичних умов. Політичні та економічні впливи магнатурії відійшли в минуле. Польське судочинство витіснялося та пристосовувалося до російського законодавства. Проте чинність Литовського статуту на Правобережній Україні припинилася лише указом Сенату від 25.06.1840 р. Великі землевласники були інкорпоровані в російське дворянство та домагалися підтвердження російським урядом шляхетських достоїнств. Вони вступали в шлюбні зв'язки з представниками російських знатних родів. Не стали винятками і кар'єри

¹⁶ Там само. – Арк. 6–9.

¹⁷ Там само. – Ф. 2230. – Оп. 1. – Спр. 116, 95 та ін.

¹⁸ Zielińska T. Poczet polskich rodów arystokratycznych. – S. 280.

¹⁹ Chłopiński E. Od Buga do Bohu, wspomnienia z podróży // Kłosy. – 1875. – Т. XXI, № 544. – S. 361; [електронний ресурс:] <http://www.wbc.poznan.pl/dlibra/plain-content?id=121859>

членів родини Жевуських. Адам-Вавринець Жевуський у 1809–1812 рр. справляв уряд київського губернського маршалка (предводителя дворянства), з 1813 до 1819 р. – інспектора шкіл Київської губернії. Його сини, старший Генрік і молодший Ернст (1812–1862), були бердичівськими повітовими маршалками. Їхній брат Адам (1805–1880) зробив військову кар’єру і дослужився до генеральського чину в російській армії, брав участь у придушенні Листопадового та Січневого повстань. Він двічі був одружений з представницями російської знаті – Олександрою Лопухіною та Ганною Дашковою. Резиденцію мав у маєтку Верхівня у Київському воєводстві, придбаному у сестри, Евеліни Ганської, яка вийшла заміж за Оноре де Бальзака. Брати Адам, Генрік і Ернст Жевуські (або, за російськими офіційними документами, Ржевуские) 1856 р. були “височайше пожалувані” спадковим російським графським титулом.

Характеристика джерел у магнатських маєткових архівах. Для приватновласницьких архівів локального характеру білоруські архівісти та історики вживають терміни “дваровы архіў”, “маянтковы архіў”, “сядзібны архіў” (останній О. Іванова пропонує для білоруських маєтків ХІХ – початку ХХ ст.)²⁰; російські – “частновладельческий архив”, “поместно-вотчинный”, “помещичий архив”, “усадебный архив”; польські – “archiwum podworskie”, “archiwum majątkowo-rodzinne”, “archiwum prywatne”²¹. Термін “маєтковий архів”²² вживаємо на ознаку характеру функціонування, а не для характеристики джерел у ньому. На відміну від магнатських головних архівів, маєткові архіви зазнавали втрат ще за життя власників, оскільки документам, що виникли в результаті адміністративної, господарської, фінансової діяльності і задовольняли нагальні потреби маєтку, спочатку не надавали першорядного значення.

Адміністративно-господарські акти ілюстрували стан господарства, прибутковість добр. Зокрема, в архівах містилися інвентарі рухомості та нерухомості, рахунки, другорядні акти, що використовувались у звітах адміністрації господарю маєтку, діловодство пропінатції²³, податкові відомості,

²⁰ Іванова В. С. Змест и эвалюцыя паняцця “асабісты архіў” // Беларускі археаграфічны штогоднік. – Мінск, 2007. – Вып. 8. – С. 63.

²¹ Bańkowski P. Porządkowanie archiwaliów prywatnych // Archeion. – 1951. – Т. 19/20. – S. 194–216; Smoleńska B. Archiwa podworskie w Polsce Ludowej // Ibidem. – 1955. – Т. 24. – S. 37–48; Kus J. Akta podworskie w archiwum i praktyce badawczej. – S. 65–84; Іванова В. С. Змест и эвалюцыя паняцця “асабісты архіў”. – С. 55–66; її ж. Проблема разграниччя паняццяў в архіваведенні: (На прымере дэфініцый комплексав дакументаў асабістага паходжання) // Студіі з архівнай справы та дакументознаўства. – К., 2009. – Т. 17. – С. 112–118.

²² В українському архівознавстві використовується термін “родинно/родово-маєтковий архів”, що заступив термін “поміщицький архів”. Термін “маєтковий архів” вживає дослідник архіву Скоропадських Г. Папакін.

²³ Пропінатція – виключне право шляхти на виготовлення у межах маєтків спиртних напоїв, а також право пана до примусу підданих селян купувати у нього певну кількість алкогольних напоїв (за посередництвом корчми) із заборонаю робити це в інших місцях. Примусове споживання селян набрало у ХVІІІ ст. величезного розмаху (Зашикільняк Л. О., Крикун М. Г. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. – Львів, 2002. – С. 209, 227; Bobrzyński M. Prawo propinacji w dawnej Polsce // Szkice i studia historyczne. – Kraków, 1922. – Т. 2. – S. 98–121).

контракти з ремісниками, селянами та міщанами сусідніх містечок і сіл щодо робіт у маєтку або господарській резиденції (замку або палаці), службове листування адміністрації з паном. Прояви капіталістичних відносин, що формувалися у XVIII ст., зафіксувалися в архівах чи то у формі впровадження рахункових реєстрів сільськогосподарської продукції, обчислюваної не лише натурою, як дотепер, а й грошима, чи то у платіжних актах за працю, чи то в актовому матеріалі заснованих промислових осередків, спочатку типу мануфактури, згодом фабрик і заводів²⁴.

При адміністрації ключів відкладались “юридичні” архіви – право-майнові акти, представлені двома групами: неспірні майнові акти та акти процесів.

Судові процеси за маєтки, що точилися десятиріччями, потребували швидкого доступу до документів. Будь-якому магнатському архіву XVIII ст. була властива велика кількість реєстрів документів – сумаріїв (інвентарів, компендіумів тощо), в яких упорядники коротко викладали зміст фасцикула (в’язки, теки, паки, книги) і видову характеристику окремих найважливіших документів, подекуди дату їх створення. Сумарії створювали під час зміни стану посідання маєтків, родинних поділів, а також для пленіпотентів (дові-рених осіб) на судових процесах.

Спільною ознакою актів судових процесів, за спостереженням польської дослідниці Г. Стебельської, було “установлення або розв’язання титулів власності чи посідання, що порушувались” (переклад наш. – *Н. Ч.*). Акти процесів характеризували перебіг численних судових суперечок власників у справах маєтку (втечі підданих, гвалтовні наїзди сусідів, розмежування маєтків, порушення посесором умов орендного контракту, боргові зобов’язання, забезпечені на маєтку тощо). У магнатському архіві здебільшого були акти гродського та земського судів. Зберігались також акти коронного та литовського трибуналів як найвищої апеляційної інстанції. Суперечками за ґрунти всередині шляхти і між шляхтою та духовенством займались підкоморські суди, що виїжджали на місце і функціонували як з’їздівський суд. Якщо межова справа стосувалась королівських земель, її вирішували комісарські суди. До майнових актів можна віднести й акти референдарських судів, що розглядали сутички між посесорами королівщин і підданими – у контексті розв’язання майнових справ щодо виміру зужиткованої селянами землі та обсягу повинностей²⁵.

Процедурними актами, що відкривали процес, були позови до суду, маніфестація та реляція (акт зізнання) возного про вручення позову. Серед актів процесів засадниче значення мав судовий декрет, прийнятий у спірній майновій справі. Проте зацікавлені сторони у протестації могли послатись на неправомочність рішення.

У архівах XVIII ст. за формою переважали дослівні записи документа до актових книг судово-адміністративних установ Речі Посполитої (облята) та виписи (витяги) з актових книг, що фіксували судові декрети, позови до

²⁴ *Stebelska H.* Typy akt majątkowych epoki feudalnej w archiwach podworskich. – S. 153.

²⁵ *Ibidem.* – S. 167.

З історії Чуднівського архіву Жевуських

суду, маніфестації возних, плєніпотенції; а також публічноправові та приватноправові акти; видимуси (засвідчені копії). Через втрати актових книг подібні копії документів з архівів судово-адміністративних установ Речі Посполитої, що вціліли в магнатських архівах, є єдиними документальними свідченнями про той чи той факт²⁶.

Акти, що стосувались неспірних справ і виникли в результаті умовних трансакцій – це акти купівлі-продажу, заміни маєтків, ґрунтів, фундуші, дарчі записи. Іншим різновидом неспірних майнових актів були акти, що засвідчували виконання спадкових прав – акти поділів; акти встановлення спадкової маси, що розрізняли дідизну та материзну; акти підрахунків окремих спадків. Їх доповнювала низка актів урядового та приватного характеру – полюбовні угоди співспадкоємців; генеалогічні доводи; уступні записи; інвентарі маєтків, укладені при вступі у спадок; оригінали та копії заповітів (духівниць або тестаментів); реєстри майна тощо.

Попри локальний характер і переважання документів господарського характеру, маєткові архіви як комплекс джерел мали спільні риси з головними архівами, і так само в маєтках зберігалися колекції та матеріали родинного характеру.

Джерела з історії Чуднівського архіву. У разі зміни власників через купівлю-продаж, спадкування, дарування, заміну, заставу маєтків, родинні поділи, розмежування документи маєткових архівів переходили з рук у руки. Тому маєткові архіви становлять складний комплекс джерел, що містить інформацію не лише про зміну стану посідання, а й про майновий стан, господарське життя в маєтку, побут, а також про архіви, майнові та генеалогічні зв'язки власників.

Магнатський характер Чуднівського архіву Жевуських підтверджує наявність документів з архівів інших власників та їхніх родичів.

Хоча Жевуські були господарями Чуднівського маєтку впродовж 70 років у ХІХ ст., проте діловодних документів архіву того періоду в Києві залишилося обмаль. Натомість збереглися документи з історії архіву у Чуднові за Любомирських і А. Понінського.

Документи Чуднівської волості (ключа або графства) містилися у головних (“генеральних”) архівах власників. Відбувався обмін документів з архівами в інших родових резиденціях. Наприклад, за останнього острозького ордината в головному архіві Сангушків у Любартові були документи, а також сумарії документів Чуднівської волості. Це, зокрема, фіксує каталог рукописів Славутського архіву, укладений і виданий архіваріусом Сангушків Б. Горчаком²⁷. Чуднівським губернатором у 1743 р. був Ф. Новацький. У виявленому листі до Я. Ратаєвича, регента Любартівського архіву Януша-Александра Сангушка, губернатор просив надати документи з головного архіву щодо розмежування Чуднівського графства (1743)²⁸.

²⁶ Баранович А. И. К изучению магнатских архивов Украины. – С. 149.

²⁷ Gorczak B. Katalog rękopisów archiwum XX. Sanguszków w Sławucie / Ułoż. Bronisław Gorczak. – Sławuta, 1902. – S. 387.

²⁸ ЦДІАК України. – Ф. 2228. – Оп. 1. – Спр. 508.

В архіві ординації у Дубно Любомирські також зберігали документи маєтків Чуднівського графства, зокрема ті, що характеризували взаємини з підданими та стосувалися боргів, застережених на маєтностях. Серед них – акти, що регулювали стосунки з євреями²⁹. Надання документів з магнатських головних архівів фіксувалося у спеціальних книгах видачі³⁰. Згідно з родинною угодою 1776 р. Любомирські передали А. Понінському матеріали XVI–XVIII ст. Документи родини дружини А. Понінського (з 1759 р.), Юзефи-Софії Любомирської з жешувської лінії являють собою уступні записи, орендні контракти, матеріали судових процесів, родинне листування тощо.

До братів Понінських разом з маєтками потрапили документи не тільки Любомирських з жешувської лінії. Понінські, які походили з середньої шляхти, завдяки маєтностям, одержаним від Любомирських, вельми підвищили майновий статус. Зокрема, від збанкрутілого Єжи-Мартина Любомирського (1738–1811) з яновецької лінії надійшли маєтки Любарського ключа (що його він успадкував від бездітного стрія, коронного хорунжого Франциска-Фердинанда Любомирського, † 1774) і Барського староства (разом з документами 1591–1779 рр.)³¹.

Права на маєтки Є.-М. Любомирський передав А. Понінському як кредитору. Про це свідчить квит А. Понінському в одержанні грошової суми, закладеної на Любарі (1782)³². А втім, 1787 р. Є.-М. Любомирський розпочав судовий процес проти А. Понінського, який, прийнявши маєтки, не сплатив борги, що тяжіли на них. Як приклад можна навести позов А. Понінському у судовій справі з Едукаційною комісією щодо фондуша, записаного Є.-М. Любомирським на Любарському ключі (1782)³³.

Із другим шлюбом вдови Каспара Любомирського (бл. 1724–1780) з ланьцутської лінії – іншого кредитора Єжи-Мартина – з Калістом Понінським, зведеним братом великого коронного підскарбія, Любар перейшов до Понінських. Упродовж 100 років оздобою міста лишався будинок подружжя Понінських. Любар став місцем розташування родинного головного архіву. Регентом Любарського архіву А. Понінського був Юзеф Жоравський³⁴.

Чуднівське графство залишалось власністю князя до 1782 р. Тоді графство, обтяжене боргами, придбав Протасій Потоцький³⁵, чоловік пасербиці Каліста Понінського, брата великого коронного підскарбія.

²⁹ Там само. – Ф. 236. – Оп. 2. – Спр. 112.

³⁰ Там само. – Спр. 107.

³¹ Там само. – Ф. 2230. – Оп. 1. – Спр. 45. – Арк. 16–18; Ф. 236. – Оп. 2. – Спр. 227.

³² Там само. – Ф. 2230. – Оп. 1. – Спр. 44; Ф. 236. – Оп. 2. – Спр. 108.

³³ Там само. – Ф. 2230. – Оп. 1. – Спр. 94. – Арк. 26; Ф. 236. – Оп. 2. – Спр. 218, 231.

³⁴ Там само. – Ф. 236. – Оп. 2. – Спр. 227. – Арк. 1–2 зв.

³⁵ *Aftanazy R. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. Część II: Ziemie ruskie Korony.* – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1997. – Т. 11: Województwo kijowskie. – S. 165.

Не встановлено, коли було укладено “серіярий, або коротке зібрання” документів Чуднівського графства³⁶ у Любарі. Джерело не має підпису виконавця та дати укладення. Не виключено, що сталося це 1782 р., коли графство придбав П. Потоцький.

Відповідно до засад давньої приватної архівістики архіви Понінських у Любарі та Чуднові склалися із фасцикулів, сформованих за назвами земельоводінь, їхніми власниками і родичами. Відносно невеликий обсяг архівів Понінських засвідчує відсутність літерної пагінації фасцикулів, притаманної архівам магнатських родів, у тому числі Жевуських.

У головному архіві А. Понінського нараховано 91 фасцикул з документами Чуднівського графства. Їх було поділено на три частини. Всередині кожної з них була власна цифрова нумерація фасцикулів (починаючи з № 1). Хронологічні межі фасцикулів архіваріус не визначив. Перша частина “серіярий” (38 фасцикулів) охоплює документи з архівів князів Острозьких, Заславських, Любомирських, Сангушків періоду входження Чуднівської волості до Острозької ординації. Другу частину становили 36 фасцикулів з “новоприбулими” документами за господарювання родини А. Понінського³⁷. Нарешті, 17 фасцикулів містили документи щодо розмежування з маєтками Вільського ключа (який також був складовою Острозької ординації)³⁸ (1775)³⁹.

Переважали правово-майнові документи власників Острозької ординації. Найдавніші з них – згадані вище два привілеї Сигізмунда I гетьманові Великого князівства Литовського, князю Костянтиніві Острозькому на будівництво замку на старому місці в Чуднові і проведення в ньому ярмарків (1507) та підтвердження прав князя на маєток (1511).

Більшість фасцикулів являли собою матеріали судових суперечок між самими власниками Острозької ординації (наприклад, через руйнацію мосту на річці Случ (притоці Горині) у Баранівці (тепер – райцентр Житомирської області) порушено було межування маєтку) та з їхніми підданими і сусідами. Судові процеси з приводу гвалтовних наїздів сусідів, розмежування маєтків, захоплення ґрунтів, збіглих селян, несплати податків, завданих військовими збитків населенню князівських володінь тяглися десятиріччями між острозькими ординатами та представниками відомих українських шляхетських родів, як-от Вороничі, Єловицькі, Струсі, Гулевичі-Воютинські, а також з литовсько-руськими та польськими магнатськими родинами – Ходкевичами, Тишкевичами, Любомирськими, з якими породичалися власники ординації.

³⁶ ЦДІАК України. – Ф. 2230. – Оп. 1. – Спр. 55. – Арк. 1–11 зв. Повна назва джерела (зі збереженням правопису оригіналу): “Seryarz, czyli Krotkie zebranie dokumentow ogolnie wszystkich do dobr Hrabstwa Czudnowskiego w Generalnym Archywum Jasnie Oswieconego Xięcia JMci Adama Łodzi Poninskiego Podskarbiego Wielkiego Koronnego roznych orderow kawalera znajdujących się, z wyrażenim pod iakim numerem który plik leży. Z nadmienieniem oraz do iakiego interesu z kim w ktorym pliku dokumenta znajduią się, przez mie nizey wyrazonego a do tego dzieła umocowanego zapisany”.

³⁷ Там само. – Арк. 6–11 зв.

³⁸ Там само. – Арк. 10–11 зв.

³⁹ Там само. – Спр. 95. – Арк. 57–57 зв.; Спр. 96.

Наприклад, за краківського каштеляна, першого острозького ордината князя Януша Острозького точилися суперечки з Любомирськими стосовно розмежування Чуднівської волості Острозької ординації та Любарського ключа.

З документів князя Владислава-Домініка Заславського дійшли акти про виробництво горілки в Чуднівському графстві (1685)⁴⁰.

До архівів Понінських зверталися за документами господарі сусідніх маєтків, офіціалісти, що засвідчували квити про їх одержання або реверси про повернення, які зберігались окремо (фасц. 35)⁴¹.

Документи “чужих” родів потрапили до Чуднівського архіву разом з маєтками або паперами тих, з ким власники Чуднівського графства мали майнові відносини. Наприклад, документи овруцького стольника Юзефа Свейковського за 1773–1774 рр., орендаря Чуднівського ключа⁴² та Мирополья⁴³ за часів Любомирських, у головному архіві Понінських склали два окремих фасцикули⁴⁴.

Документи на право власності деяких українських маєтків як Понінських, так і інших осіб (Чуднівське графство, Ходорківський ключ у Київському воєводстві, Любарський, Іванчицький⁴⁵, Миропільський⁴⁶ і Печихвостівський⁴⁷ ключі у Волинському воєводстві, Барське староство у Брацлавському воєводстві тощо) перебували в головному архіві А. Понінського і згодом потрапили до Чуднівського архіву Жевуських. Інвентарі, орендні контракти, відомості про сплату податків з маєтків, що дісталися Понінським від Любомирських, являють собою джерела з історії фільваркового господарства XVIII ст.⁴⁸

До юрисдикції Чуднівської економії за Любомирських, Понінських і П. Потоцького належали фінансові акти Чуднівського надвірного гарнізону. Документи (квити, фінансові відомості) гарнізону були засвідчені комісаром Чуднівської економії. Вони містять дані про утримання військових, їх медичне обслуговування тощо. Обслуговували гарнізон євреї Чуднова (кравці, крамарі тощо)⁴⁹. Такі надвірні гарнізони розташовувались у Любарі та інших маєтках⁵⁰. Справи про них у другому описі фонду Любомирських становлять окремий підрозділ.

Повсякденне життя підданих маєтку відбивають інвентарі, орендні контракти економії з ремісниками на види робіт у маєтку⁵¹, квити міщанам і ремісникам на виконану роботу (в тому числі для гарнізону)⁵², відомості прибутків

⁴⁰ Там само. – Ф. 236. – Оп. 2. – Спр. 110.

⁴¹ Там само. – Ф. 2230. – Оп. 1. – Спр. 55. – Арк. 9 зв.–10.

⁴² Там само. – Спр. 21, 124, 125.

⁴³ Там само. – Спр. 13.

⁴⁴ Там само. – Спр. 11, 12, 13, 21.

⁴⁵ Там само. – Спр. 42.

⁴⁶ Там само. – Спр. 20, 21, 81; Ф. 236. – Оп. 2. – Спр. 57.

⁴⁷ Там само. – Ф. 2230. – Оп. 1. – Спр. 28.

⁴⁸ Там само. – Ф. 236. – Оп. 2. – Спр. 13, 18, 20, 2, 3, 216, 57 тощо.

⁴⁹ Там само. – Ф. 2230. – Оп. 1. – Спр. 17, 18, 22.

⁵⁰ Там само. – Ф. 236. – Оп. 2. – Спр. 271.

⁵¹ Там само. – Ф. 2230. – Оп. 1. – Спр. 15, 16, 19.

⁵² Там само. – Спр. 19, 24, 26, 29, 18.

і витрат по маєтках ключа⁵³, податкові відомості та квити⁵⁴, робочі книжки робітників Чуднівської гуті (відновленої 1743 р. Я. Сангушком) та реєстр виробів⁵⁵, діловодство пропінації, службове листування з комісарами маєтків⁵⁶ тощо. З документів дізнаємося прізвища офіціалістів Чуднівського ключа.

Маєтки, плаци та кам'яниці Адама Понінського здебільшого перебували в оренді й були заставлені⁵⁷. Поступово зростаючу фінансову залежність князя засвідчують численні позови в судових справах з різними особами та інституціями. Загалом київські архівісти виявили близько 200 позовів князю за 1771–1790 рр.⁵⁸. Позивачами князя неодноразово виступали як комісари Економічної ради Скарбу коронного (1771, 1775, 1777, 1782), Суду Едукаційної комісії (1777, 1780, 1783), так і представники відомих магнатських родин – писар ВКЛ Міхал Пшездзецький (1777), щирецький староста Франциск-Петро Потоцький (1777), посесор маєтку Остолопи Чуднівського ключа Анна з дому Жевуських (1779), генерал-лейтенант коронних військ Єжи-Мартин Любомирський (1779, 1782, 1784) та багато ін. Процеси відбувалися в Суді Едукаційної комісії, Пйотрківському трибуналі (1786, 1788), Варшавському гродському (1776) та земському (1777) судах, Летичівському земському суді (1779) тощо.

Через позови А. Понінського до Суду Едукаційної комісії (1777, 1780, 1783)⁵⁹ у справі за поезуїтські суми, забезпечені на маєтках Барського ключа (1779–1786)⁶⁰, було укладено сумарії документів Барського староства у головному архіві Понінського⁶¹. Так, посесори містечка Ялтушків (тепер – село, Барський р-н Вінницької області), Слободи Ялтушківської Летичівського повіту, що входили до Барського староства, спадкоємці Сапег і Красицьких, судилися з Адамом Понінським 1779 р.⁶²

Особливістю архівів Понінських є велика кількість фінансових документів, передусім ті, що характеризують діяльність князя як кредитора – купування за низькою ціною обтяжених боргами магнатських маєтностей з зобов'язанням оплатити їх. Адже А. Понінський, “знаний зловживаннями, перепродажами та грабунками поезуїтських фундушів”⁶³, один з перших розпочав спекуляції землею. Майже через 100 років Ю. Крашевський так писав про А. Понінського як позикодавця:

“Давні інвентарі й трансакції засвідчують, що земля дуже погано оцінювалась, навіть наприкінці минулого [XVIII] сторіччя, а продажі були нечастими, оскільки за звичаєм і уявленням шляхтич утримував землю, яку

⁵³ Там само. – Спр. 9, 31.

⁵⁴ Там само. – Спр. 31, 41.

⁵⁵ Там само. – Спр. 15, 16, 19, 29; Ф. 236. – Оп. 2. – Спр. 76.

⁵⁶ Там само. – Ф. 236. – Оп. 2. – Спр. 361 тощо.

⁵⁷ Там само. – Ф. 2230. – Оп. 1. – Спр. 97, 39, 71, 66 тощо.

⁵⁸ Там само. – Спр. 94.

⁵⁹ Там само. – Арк. 7, 43, 195.

⁶⁰ Там само. – Спр. 83.

⁶¹ Там само. – Спр. 45. – Арк. 1–15.

⁶² Там само. – Спр. 94. – Арк. 23, Ф. 236. – Оп. 2. – Спр. 98.

⁶³ Poniński Adam // Encyklopedia PWN. Електронний доступ до ресурсу: <http://encyklopedia.pwn.pl/haslo/3960328/poninski-adam.html>

залишили йому батьки. Лише наприкінці XVIII ст. почали гендлювати землю і нею, так би мовити, торгувати. Одним з перших накинувся на ці спекуляції Понінський і понабував величезні добра, хоча не вдалося ними скористатись. Він мав наче передчуття високої вартості землі, котра на той час була низькою. Особливо полював на заборговані великі магнатські статки, брав їх не за високою ціною, укладав угоди про повернення боргів, міняв, словом, гендлював з великим розмахом, хапаючи капітали, де трапились. Шляхта, ще не зраджена, в добрій вірі віддавала йому свої маєтки. Знаємо, як це сумно скінчилося першим, здається, прикладом примусового стягнення заборгованостей з нерухомості через публічні торги” (переклад наш. – *Н. Ч.*)⁶⁴.

1790 р. А. Понінський був засуджений до вигнання. Його позбавили всіх титулів, а заборговані маєтки були виставлені на ліцитацію.

Ю. Крашевський на прикладі долі маєтків А. Понінського фіксує перехід, що відбувся в польському праві наприкінці XVIII ст., коли стягнення боргів з нерухомості через ліцитацію (письменник вжив польський термін “subhastacja”, від латин. “hast” – аукціон, публічні торги) заступили стягнення боргів через передачу нерухомості позикодавцю з метою одержання пожитків (пол. “kollokacja”, від латин. “colloco” – вкладати, поміщати), відомі з Литовського статуту 1588 р. Це явище спричинилося до змін у формі майнових документів шляхетських архівів – поширені в добу Речі Посполитої виписи з гродських і земських книг поступилися місцем виписам з іпотечних книг, а також нотаріальним актам.

Документи Понінських у архіві Жевуських. У Чуднові зберігалися документи споріднених родів не лише власників маєтку, а їхніх кривних.

Документи Понінських, що потрапили до архіву Жевуських, висвітлюють майнові та генеалогічні стосунки представників князівської лінії роду. Незважаючи на князівський титул, наданий королем Станіславом-Августом братам Адамові та Калістові Понінським і затверджений на сеймі 1775 р., рід належав до середньої шляхти. З початку XVIII ст. вони служили при королівському дворі. Виокремлення документів з історії роду у князівському головному архіві засвідчує напис на обкладинці вцілілого фасцикулу: “Всі родини” (“...ktore pod signum Wszystkie rodziny”)⁶⁵.

Першим з Понінських посів сенаторський уряд Ієронім-Адам († 1702), гнезненський каштелян, син Александра, засновника князівської лінії роду. Автентичні джерела з Чуднівського архіву розкривають майновий стан одного з синів Ієроніма-Адама Понінського, коронного підконюшого, світського референдарія (за Станіслава Лещинського, 1706) Владислава († 1731). Вони стосуються поділу спадку між синами – Ієронімом, Станіславом і Теодором⁶⁶.

Генеалогічне дерево онука Ієроніма-Адама від іншого сина, познанського стольника, копаницького старости Франциска, Антонія Понінського (1732–1830), посла на сейми, члена і генерального інспектора Едукаційної

⁶⁴ *Kraszewski J. Wieczory wołyńskie.* – S. 29. Електронний ресурс: http://www.pbi.edu.pl/book_reader.php?p=42982

⁶⁵ ЦДІАК України. – Ф. 2230. – Оп. 1. – Спр. 78. – Арк. 100.

⁶⁶ Там само. – Спр. 59.

комісії, копаницького старости, було внесено до т. зв. Литовської метрики і міститься в Головному архіві давніх актів у Варшаві (там само сумарій документів з 1637 по 1753 р., на підставі яких складено родовід)⁶⁷. У Києві його документи представлені в сучасному фонді Замойських⁶⁸.

У шляхетських родинах першорядного значення набували тестаменти, реєстри рухомості небіжчика, що характеризували майновий стан спадкодавця. Виявлені джерела розкривають родинні зв'язки та майнові взаємини великого коронного підскарб'я Адама Понінського з онуком Владислава Понінського, – лопенецьким старостою Каспаром Понінським († 1781). Каспар Понінський, син підполковника коронних військ Станіслава Понінського та Францишки Бідзинської, був троюрідним братом Адама Понінського по лінії батька. Серед паперів Каспара Понінського знаходимо тестамент, а також документи щодо прав власності на маєтки та родовід Бідзинських, з яких походила мати Каспара.

Тестамент Каспара Понінського, укладений у маєтку Доротка 12 березня 1781 р., був вписаний удовою до книг Сандомирського гродського суду (у Чуднові зберігалася його облята)⁶⁹. Документ фіксує сімейний і майновий стан небіжчика. Дружиною Каспара була Барбара Росецька, *primo voto* Ромер, дітей у них не було (у генеалогічних дослідженнях помилково називають Броніславу Коссовську). У тестаменті перераховуються вотчини та материзни небіжчика на території Польщі (як-от проданий Камінь у Великій Польщі).

Документи Бідзинських стосовно права власності на родову садибу Бідзини (тепер – у Свентокшиському воєводстві) становили в Чуднові окремі фасцикул, що неушкодженим зберігся до наших днів. Укладені сумарії документів з 1616 р. по 1781 р. обґрунтовують права власності на маєтки та родинні зв'язки Бідзинських і Понінських. У процесуальних актах висвітлено майнові стосунки всередині родини матері Каспара Понінського – Бідзинських; взаємини з вітчимом Каспара, Міхалом-Антонієм Лещинським, сандомирським хорунжим⁷⁰.

Ці документи потрібні були А. Понінському як підґрунтя до судового процесу за спадок родича. Адам оскаржив тестамент Каспара Понінського у суді. Матеріали судової справи відклались у теперішньому фонді А. Понінського. Йдеться про оскарження тестаменту в Сандомирському гродському суді (1781)⁷¹ та супліку А. Понінського проти опікуна тестаменту Анджея Боженковського (1781). Він “невідомо з якої причини” вдерся до маєтку Доротка вдови небіжчика та всі документи щодо маєтності Каспара Понінського разом з рухомістю “незаконно захопив і невідомо куди вивіз”⁷².

Наукова вартість виявлених джерел підвищується через загибель більшості раних документів і відсутність на території Правобережної України

⁶⁷ Archiwum Główne Akt Dawnych. – МК 413. – Fol. 224 v.; tzw. MLit. dz. XI, Genealogie nr 34 i 35, s. 75–79; електронний доступ – <http://www.agad.archiwa.gov.pl/kronika/dni2003/katalog.html>.

⁶⁸ ЦДІАК України. – Ф. 256. – Оп. 1. – Спр. 1366.

⁶⁹ Там само. – Ф. 2230. – Оп. 1. – Спр. 78. – Арк. 81–84.

⁷⁰ Там само. – Спр. 127. – Арк. 1–2 зв., 178; Спр. 78.

⁷¹ Там само. – Спр. 78. – Арк. 77–78 зв.

⁷² Там само. – Арк. 79–80.

іншого архіву Понінських. Адже нащадки коронного підскарбія перебралися після 1795 р. до Галичини, де згодом їхньою резиденцією став Горинець (тепер – Горинець Здруй, Підкарпатське воєводство, Польща). Князівська гілка роду згасла в чоловічій лінії 1920 р., а славетна книгозбірня правнуків А. Понінського зазнала руйнації за Першої світової війни. Частину колекції спадкоємцям вдалося передати до Оссолінеума у Львові та Національної бібліотеки у Варшаві у 1920-х роках.

Через різні джерела надходження документів сучасний родинний фонд Жевуських (ф. 259) потребує спеціального дослідження для встановлення, які саме документи цього роду увійшли до Чуднівського архіву у XIX ст., а які зберігалися в інших архівах.

У будь-якому магнатському архіві особливу увагу приділяли документам, що мали підтвердити шляхетність і гідність роду. Сумарій документів Жевуських на підтвердження шляхетства, датований 1839 р., засвідчує, що в Чуднові були родинні документи Адама-Вавринця, його сина Генріка та інших представників Жевуських.

Рід Жевуських у XVII–XVIII ст. був доволі розгалуженим, і кожна лінія або гілка роду мала свої головні та маєткові архіви. Саме в Погребищі, на думку польського дослідника К. Сита, розміщувався головний архів Жевуських гетьманської лінії (або лінії на Підгірцях) у XVIII–XIX ст. Документи цього маєтку фрагментарно представлені в сучасному фонді Жевуських ЦДІАК України⁷³. З кінця XVIII ст., через шлюбні зв'язки з Любомирськими, Жевуським належав і Старокостянтинів (за документами – Старий Костянтинів Волинського воєводства)⁷⁴. О. Баранович вивчав архів Жевуських у Старокостянтиніві, що майже повністю загинув 1918 р., і на підставі сумарію документів Старокостянтинівського ключа написав працю про панське місто у XVIII ст.⁷⁵. Дослідник зазначав, що у довоєнному “київському” фрагменті архіву магнатського роду були документи з архіву власників Острозької ординації⁷⁶. У сучасному родинному фонді Жевуських вони відсутні. Зв'язок з власниками Острозької ординації простежується й за документами Чуднівського архіву.

Акти Чуднівського архіву Жевуських у результаті продажу маєтку надійшли до родини місцевого лікаря Четиркіна. Нові власники не знехтували “скарбом”, і наприкінці 1890-х рр. О. Четиркіна передала “Чуднівський архів” у дар Городоцькому музею барона Ф. Штейнгеля, колекціонера та любителя старовини.

Долю колекції рукописів бібліотеки музею, до якої потрапили також документи з архіву Жевуських, досліджує Н. Миронець. Надамо їй слово: “Цей архів включав у себе кілька тисяч різного виду документів, переважно майнового характеру, які стосувалися Чуднівського маєтку... Це – духовні заповіти, купчі, договори, документи процесуального характеру, розписки,

⁷³ Там само. – Ф. 259. – Оп. 1. – Спр. 18.

⁷⁴ Там само. – Спр. 10, 11, 13, 41 тощо.

⁷⁵ *Баранович О. І.* Панське місто за часів Польської держави: Старий Костянтинів. – 63 с.

⁷⁶ *Його ж.* К изучению магнатских архивов Украины. – С. 148.

З історії Чуднівського архіву Жевуських

діловодне листування тощо. Проте потрапив він до Городоцького музею не в повному складі...⁷⁷. Документи Чуднівського архіву в музеї опрацьовував М. Біляшівський, який писав у звіті за 1897–1898 рр.: "...с течением времени много документов было утрачено, и в теперешнем виде, как это показала разборка архива, он заключает лишь бумаги XVII в. и, главным образом, XVIII в."⁷⁸. Н. Миронець згадує й "серіарій" архіву А. Понінського. Не вдаючись у подробиці переміщень колекції музею, зазначимо, що, за твердженням Н. Миронець, частина її після 1919 р. потрапила до ВБУ. Але 1927 р. документи з Чуднова не були передані до ЦАДА у складі рукописної збірки з бібліотеки Городоцького музею, як засвідчує архів Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського⁷⁹. У довоєнних і воєнних списках фондів КЦАДА особових фондів Ф. Штейнгеля та А. Понінського не зафіксовано.

Виявлені у ЦДІАК України документи дають уявлення про родинні та майнові зв'язки власників Чуднівського графства, стан маєткового архіву наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.

Аналіз документів Чуднівського архіву засвідчує зв'язок з архівами кількох родів, документи яких опинилися в архівних установах не лише України, а й Польщі. З огляду на його розпорошення історія маєткового архіву Жевуських у Чуднові потребує розширення джерельної бази для подальшого дослідження.

Наталія Черкаська (Київ). **З історії Чуднівського архіву Жевуських.**

У статті простежено історію Чуднівського маєтку та архіву у XVI–XVIII ст. Проаналізовано джерела для вивчення історії архіву Жевуських, розкрито їх інформаційний потенціал.

Ключові слова: маєтковий архів, магнатський, архівний фонд, генеалогія, Острозькі, Любомирські, Адам Понінський, Правобережна Україна.

Наталія Черкасская (Киев). **Из истории Чудновского архива Ржевуских.**

В статье исследуется история Чудновского имения и архива в XVI–XVIII вв. Проанализированы источники для изучения истории архива Ржевуских, раскрыт их информационный потенциал.

Ключевые слова: вотчинный архив, магнатский, архивный фонд, генеалогия, Острожские, Любомирские, Адам Понинский, Правобережная Украина.

Nataliia Cherkaska (Kyiv). **On the History of the Rzewuski Family's Estate from the Archive in Chudniv.**

The author investigates the history of the estate and archive in Chudniv from the sixteenth to the eighteenth century. The article examines the main categories of sources for studying the history of the Rzewuskis' estate and archive.

Key words: estate archive, magnates, archival collection, genealogy, the Ostrozhsky family, the Lubomirski family, Adam Poninski, Right-bank Ukraine.

⁷⁷ *Миронець Н.* Рукописні матеріали бібліотеки барона Ф. Р. Штейнгеля в Державному архіві Рівненської області // *Архіви України.* – 2003. – № 2–4. – С. 159–160.

⁷⁸ Отчет Городецкого музея Вольнской губернии барона Ф. Р. Штейнгеля за второй год с 25 ноября 1897 года по 25 ноября 1898 года / Сост. Н. Беляшевский. – К., 1899. – С. 32.

⁷⁹ *Миронець Н.* Рукописні матеріали бібліотеки барона Ф. Р. Штейнгеля... – С. 159–160 (див.: *Архів НБУВ.* – Оп. 1. – Спр. 187. – Арк. 21).